

تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان و تأثیر آن بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران

صمد رفعت نژاد^۱

مهدی اسمعیلی^۲

عباس فتحعلی لوی اصل^۳

چکیده:

سیاست جغرافیایی مرزها یکی از مهم‌ترین مقوله‌های امنیت ملی کشورها است، منطقه قفقاز از اهمیت ژئوپلیتیکی و راهبردی برخوردار است، این موقعیت راهبردی، قفقاز را به صحنه رقابت نظامی، امنیتی و سیاسی قدرت‌های ژئوپلیتیکی منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای تبدیل نموده است. در سال‌های اخیر جمهوری آذربایجان همواره سعی نموده تا دالان زنگزور در مرز مشترک ایران و ارمنستان را تصرف نموده و یا در آن تغییراتی ایجاد نماید. این مقاله در پی آن است که با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوای نقش تغییر احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در بعد نظامی را به شیوه علمی و نظام‌مند مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج تحقیق در قالب ۱۵۳ کدباز و در نهایت ۶ مقوله در حوزه امنیت نظامی دسته‌بندی و مورد بررسی قرار گرفته است که افزایش هزینه‌های نظامی و رقابت‌های تسلیحاتی، تغییر جغرافیای نظامی منطقه و گسترش نفوذ نظامی رژیم صهیونیستی، حضور ناتو در منطقه، افزایش تنش و احتمال درگیری نظامی و گسترش نفوذ نظامی آمریکا از مقوله‌های تأثیرگذار بر امنیت نظامی ج.ا.ایران بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

ژئوپلیتیک، مرز، جمهوری آذربایجان، امنیت نظامی، جمهوری اسلامی ایران.

۱. استادیار دانشکده علوم و فنون فارابی samad.rafatnejad@ut.ac.ir

۲. استادیار دانشکده علوم و فنون فارابی smaeilim1358@gmail.com

۳. دانش‌آموخته مقطع کارشناسی ارشد دانشکده علوم و فنون فارابی

جستار گشایی

مهم‌ترین ویژگی ژئوپلیتیکی قفقاز، نقش حائلی است که بین قدرت‌های ژئواستراتژیک شرق و غرب ایفا می‌کند. این نقش بیشترین تأثیر را بر رفتارها و کنش‌های ژئوپلیتیکی، دفاعی و نظامی حوزه‌های پیرامون آن به‌خصوص ایران دارد. جایگاه ویژه منطقه قفقاز در ژئوپلیتیک جهانی، سبب شده تا آمریکا، رژیم صهیونیستی و اتحادیه اروپایی به‌عنوان قدرت‌های ژئوپلیتیکی فرامنطقه‌ای و ایران، ترکیه و روسیه به‌عنوان قدرت‌های ژئوپلیتیکی منطقه‌ای، در پی کسب منافع خود باشند.

جمهوری آذربایجان همواره در تلاش است تا نقشه ژئوپلیتیکی منطقه را به نفع خود و بازیگران پیش‌گفته تغییر دهد. پیامدهای رقابت منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در نزدیکی مرزهای شمالی کشور و هم‌راستایی برخی از سیاست‌های کشورهای منطقه قفقاز با سیاست‌های آمریکا، ایران را با طیف وسیعی از تهدیدها مواجه ساخته است که روزبه‌روز از حالت بالقوه به بالفعل نزدیک‌تر می‌شوند. دالان زنگزور، بیش از ۳۸ کیلومتر مرز مشترک ایران و ارمنستان است؛ اگر این دالان از سوی جمهوری آذربایجان تصرف شود و یا تغییرات دیگری در مرزهای آذربایجان و ارمنستان به وجود آید در بعد نظامی بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار خواهد بود. از این‌رو محقق به دنبال پاسخ به این سؤال است که تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان چه تأثیری بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در بعد نظامی خواهد داشت؟

هم‌مرزی جمهوری اسلامی ایران با جمهوری آذربایجان، با اضافه شدن چاشنی تأثیرپذیری آذربایجان از قدرت‌های فرامنطقه‌ای، باعث شده که این منطقه و کشورهای آن موقعیت مناسبی برای اقدام نظامی علیه جمهوری اسلامی ایران داشته باشد. انجام نشدن این تحقیق با نگاه سلبی می‌تواند پیامدهای ذیل را در برداشته باشد:

- توجه نکردن به تغییرات مرزی احتمالی ممکن است باعث تغییر در روابط بین‌المللی، قدرت نظامی و سیاست خارجی کشورها شود.
- ضعف در شناخت دقیق از حوزه ژئوپلیتیکی قفقاز و مرزهای جمهوری آذربایجان و در ادامه آن تغییرات مرزی احتمالی می‌تواند سبب خفگی ژئوپلیتیکی ایران و تغییر جغرافیای نظامی منطقه شود.
- توجه نشدن به جنبه‌های ژئوپلیتیکی جمهوری آذربایجان باوجود تقابل منافع قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای حاضر در منطقه قفقاز جنوبی (آمریکا، اروپا، رژیم صهیونیستی، روسیه و ترکیه) و ارتباط آن‌ها با امنیت جمهوری اسلامی ایران موجب می‌شود در اتخاذ راهبردهای دفاعی مناسب در این منطقه خطا صورت گیرد.

از آنجائی که موضوع حاضر یکی از مسائل روز در محیط راهبردی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود و با امنیت ملی ایران ارتباط تنگاتنگ دارد؛ بنابراین تحقیق با نگاه ایجابی در جنبه‌های مشروحه ذیل دارای

اهمیت است:

- حیطه علمی و نظری را پیرامون حوزه ژئوپلیتیکی جمهوری آذربایجان گسترش می‌دهد.
- می‌تواند نقشه راهی در جهت اتخاذ راهبرد دفاعی مناسب در برابر رقابت‌های ژئوپلیتیکی این حوزه باشد.
- با شناخت این عوامل و واکاوی آن از تمامی جهات می‌توان راه کارهایی را برای بهبود وضعیت مرزی بین این دو کشور ترسیم کرد.
- با توجه به این که در هر منطقه ژئوپلیتیک، عوامل و موانع گوناگونی در الگوی رقابت ژئوپلیتیکی نقش‌آفرینی می‌کنند، نتایج این پژوهش می‌تواند جنس رقابت‌های ژئوپلیتیکی در حوزه جمهوری آذربایجان را شناسایی و سبب‌گردد با رویکرد مواجهه فعال با محیط که هوشیاری و پیش‌دستی نسبت به تحولات محیطی را موجب می‌شود، رفتار کنیم.

سؤال تحقیق

تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان چه تأثیری بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران دارد؟

روش پژوهش:

روش تحقیق، تحلیل محتوا با رویکرد کیفی است؛ جامعه آماری تحقیق، ۱۶ نفر از متخصصین امور امنیتی در سازمان‌های امنیتی، معاونان و مسئولان اطلاعات نظامی، صاحب‌نظران حوزه قفقاز جنوبی و همچنین صاحب‌نظران حوزه ژئوپلیتیک است که با توجه به پایین حجم جامعه آماری، با تمامی نفرات منتخب مصاحبه انجام شده است. نتایج مصاحبه پیاده و با کدگذاری و استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا تحلیل شده است.

پیشینه پژوهش:

طرح تحقیقاتی خاصی برای این موضوع (به جهت رد یا تأیید نقش موضوع بر امنیت ملی) انجام نشده است؛ لیکن پایان‌نامه‌ها و طرح‌های تحقیقاتی زیر مرتبط با موضوع هستند:

حسین علیزاده (۱۳۹۳) در مقاله چالش‌های موجود در مرزهای جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان، وجوه اشتراک و افتراق فی‌مابین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان در خصوص «مرز» را بررسی نموده که در نتایج آن مشخص شده که وجود اشتراک بین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان بیش از وجوه افتراق است و ایران بیشتر به جنبه اشتراک و آذربایجان بیشتر به جنبه افتراق توجه دارد.

مسعود مطلبی (۱۳۹۵) در مقاله بررسی عوامل تأثیرگذار در مرزهای جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان، چالش‌های موجود در روابط فی‌مابین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان با نگاه به مرزبندی دریای خزر را بررسی نموده که در نتایج آن مشخص گردیده که روابط جمهوری اسلامی ایران و

جمهوری آذربایجان با وجود بهره‌مندی از بعضی زمینه‌های فرصت‌ساز به دلیل مرزبندی‌های مرتبط با رژیم حقوقی دریای خزر، مناقشه قره‌باغ و حضور آمریکا همچنان با چالش‌های عمده‌ای مواجه خواهد بود.

مبانی نظری

امنیت از دیدگاه تب امنیتی کپنهاگ:

«مکتب کپنهاگ» اصطلاحی است که بیل مک سوئینی^۱ برای آثار و نقطه نظرات باری بوزان^۲، آل ویور^۳، دو ویلد^۴ و برخی دیگر به کار برده است. مکتب کپنهاگ تنها رهیافتی است که صرفاً مبتنی بر مطالعات امنیتی است و همچنین جزو اولین رهیافت‌هایی است که در راستای پایه‌گذاری جایگاهی مستقل برای مطالعات امنیتی تلاش نموده است (عبدالله خانی، ۱۳۹۹: ۳۴).

مکتب کپنهاگ برای بیان تهدیدات وجودی در گستره امنیت، ابتدا امنیت اجتماعات بشری را به پنج بعد نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی تقسیم می‌نماید؛ سپس تهدیدات وجودی هر یک از پنج بعد را بیان می‌دارد و به تبیین مراجع و موضوعات هر یک از ابعاد مدنظر می‌پردازد (بوزان، ۱۳۷۸: ۳۴).

امنیت نظامی^۵:

امنیت نظامی به اثرات متقابل توانایی‌های تهاجمی و دفاعی مسلحانه دولت‌ها و نیز برداشت آن‌ها از مقاصد یکدیگر مربوط است (بوزان، ۱۳۷۸: ۳۴). دلیل این امر گستردگی دامنه تأثیرگذاری تهدیدات نظامی است. تهدید نظامی همه اجزای دولت اعم از دستاوردهای فکری - فرهنگی و پیشرفت‌های فنی و اقتصادی را مورد هدف قرار می‌دهد. این تهدید ملموس‌ترین نوع تهدید است، چراکه اهداف گسترده‌ای را از تفسیر ساختار حکومت گرفته تا تاراج اموال مردم دربرمی‌گیرد (نصری، ۱۳۹۰: ۴۳).

مفهوم‌شناسی ژئوپلیتیک

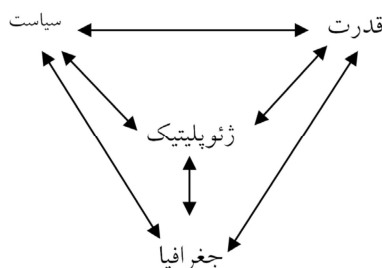
«ژئوپلیتیک» مرکب از دو واژه «ژئو» به معنای زمین و «پلیتیک» به معنای سیاست است. در فارسی، معادل‌هایی همانند «سیاست جغرافیایی»، «علم سیاست جغرافیایی» و «جغرافیا - سیاست‌شناسی» برای آن ذکر شده است. در انگلیسی، به آن «جیوپالیتیکس»^۶، در آلمانی به خاستگاه اصلی آن، «گئوپولیتیک»^۷ و در فرانسوی «ژئوپولیتیک»^۸ اطلاق شده است.

ساده‌ترین تعریفی که جغرافیدانان از «ژئوپلیتیک» در مقایسه با «جغرافیای سیاسی» ارائه می‌دهند این است که ژئوپلیتیک یا سیاست جغرافیایی توجه خود را عمدتاً به عوامل جغرافیایی که در شکل‌گیری

1. Bill Mc Sweeney
 2. Barry Buzan
 3. Ole waever
 4. De Wild
 5. Military Security
 6. Geopolitics
 7. Geopolitike
 8. Geopolitique

سیاست‌ها مؤثرند، معطوف می‌دارد (میرحیدر، ۲۵: ۱۳۷۷).

دکتر حافظ‌نیا ژئوپلیتیک را رفتار گروه‌های انسانی متشکل نسبت به یکدیگر در قالب یک مفهوم ترکیبی از سه عنصر جغرافیا، سیاست و قدرت می‌داند (حافظ‌نیا، ۳۷: ۱۳۸۵)

(منبع: حافظ‌نیا، ۵۵: ۱۳۸۵)

مرز:

مجتهدزاده در مقاله‌ای با عنوان «سرزمین و مرز از دیدگاه ژئوپلیتیک، سیاست و حقوق بین‌الملل» توضیح داده است که مرزهای سیاسی مهم‌ترین عامل تفکیک یک واحد متشکل سیاسی، از واحدهای دیگر است، خطوط مرزی، ضمن تعیین حدود قلمرو حکومت، تعیین‌کننده حدود اختیارات دولت آن حکومت نیز هستند. خطوط مرزی، خطوطی اعتباری و قراردادی هستند که به منظور تحدید حدود یک واحد سیاسی بر روی زمین مشخص می‌شوند. اگر منظور از واحد سیاسی، حکومت باشد، خطوطی که سرزمین یک حکومت را از حکومت همسایه جدا می‌کند، به مرزهای بین‌المللی معروفاند (مجتهدزاده، ۳۸: ۱۳۸۱).

کارکرد دفاعی مرزها:

دفاع از قدیمی‌ترین کارکردهای مرزها و سرحدات است. اینکه مرزهای بین‌المللی نقش و کارکرد دفاعی دارند به ما مفهوم سرحدات طبیعی را می‌دهد. تمام مرزهای سیاسی نمی‌توانند به‌عنوان سرحدات دفاعی عمل کنند. فقط آن‌هایی که دارای مشخصات طبیعی هستند می‌توانند چنین نقشی را داشته باشند (همالیا مثال بسیار خوبی برای این قضیه است). موفقیت‌های چنین سرحداتی همیشه بستگی به قدرت دولت‌ها داشته است. در دنیای امروز به دلیل توسعه ادوات جدید جنگی، دیگر مرزها حتی اگر به‌صورت فیزیکی قابلیت‌های قبلی را داشته باشند، کارکرد دفاعی خود را از دست داده‌اند و گفته می‌شود که کوه‌ها و مرزهای طبیعی مانعی برای حمله از خارج نیستند، امروزه ناپیوستگی زمین و دریا، جایگزین پیوستگی هوایی شده است، درعین حال که سلاح‌های مخرب می‌توانند هر نقطه از زمین را مورد حمله قرار دهند (کشوردوست، ۵۸: ۱۳۸۹).

موقعیت و اهمیت راهبردی جمهوری آذربایجان

جمهوری آذربایجان از شمال به روسیه، از شمال غربی به گرجستان، از جنوب به ج.ا.ا، از غرب به ارمنستان و از شرق به دریای خزر محدود است. این کشور دارای ۵۹۶ کیلومتر مرز مشترک با ایران (که ۱۶۳ کیلومتر آن با جمهوری خودمختار نخجوان است)، ۳۹۰ کیلومتر با روسیه، ۳۴۰ کیلومتر با گرجستان، ۷۸۰ کیلومتر با ارمنستان و ۱۲ کیلومتر با ترکیه مرز مشترک دارد. کشور ارمنستان با قسمت جدا افتاده از آذربایجان نخجوان حدود ۲۲۱ کیلومتر مرز خاکی دارد.

این کشور از شرق به دریای خزر محدود می‌شود که ۸۲۵ کیلومتر مرز دریایی دارد. سه رشته کوه قفقاز بزرگ در شمال، قفقاز کوچک در غرب و کوه‌های تالش در جنوب این کشور را احاطه کرده است. این کوه‌ها ۴۰ درصد از مساحت جمهوری آذربایجان را در بر گرفته است و قله کوه بازاریوزو^۱ با ارتفاع ۴۴۶۶ متر بلندترین نقطه آن است. نواحی میانی شامل جلگه‌های آران مرکزی، مغان، میل و سواحل دریای خزر کم ارتفاع و پست بوده و ارتفاع در پست‌ترین قسمت ۲۸ متر پایین‌تر از سطح دریاهای آزاد است. این کشور در پیرامون دریای خزر که یک دریای بسته است واقع شده است.

جمهوری آذربایجان به ۵۹ بخش، ۱۱ شهر و ۱ جمهوری خودمختار تقسیم شده است. نخجوان دارای ۷ بخش است و بدین ترتیب، این کشور جمعاً به ۶۶ بخش تقسیم شده است. علاوه بر آن این کشور به ۱۰ ناحیه اقتصادی تقسیم شده است. هر ناحیه اقتصادی شامل چند بخش هست. همچنین جمهوری آذربایجان دارای ۴۲۰۰ روستا است (خلیلی، ۴۱: ۱۳۸۸).

همکاری‌های نظامی بین‌المللی جمهوری آذربایجان

جمهوری آذربایجان یکی از بزرگ‌ترین واردکنندگان تجهیزات نظامی جهان به شمار می‌آید که به تازگی خریدهای تسلیحاتی این کشور شتاب معناداری پیدا کرده است. بدیهی است میزان تسلیحات انبار شده در یک کشور نشان‌دهنده پتانسیل آن کشور برای پاسخ نظامی قوی به کشور متجاوز احتمالی و یا آغاز جنگ از سوی آن کشور است. جمهوری آذربایجان نیز با خریدهای تسلیحاتی کلان از سایر کشورها و راه‌اندازی خط تولید برخی سلاح‌های مدرن در خاک خود به یکی از بزرگ‌ترین دارندگان تسلیحات نظامی منطقه تبدیل شده است. افزایش پتانسیل نظامی آذربایجان مسئله‌ای است که جمهوری ارمنستان و برخی کشورهای همسایه با آن را نگران کرده است (حیدری، ۱۳۹۲، <https://qafqaz.ir>).

همکاری‌های نظامی آذربایجان با روسیه

بر اساس قرارداد تسلیحاتی به ارزش بالغ بر یک میلیارد دلار، روسیه ۹۴ عدد تانک تی-۹۰ سی، نزدیک ۱۰۰ عدد بی‌ام‌پی-۳، تعداد ۱۸ عدد مستل-سی (توپخانه خودکار متحرک)، تعداد ۱۸ عدد اسمرچ (یک نوع موشک انداز پیشرفته)، همچنین ۱۸ عدد ونا (توپ جنگی)، ۶ عدد سامانه توک-۱ (سامانه

آتش سنگین) به جمهوری آذربایجان فروخته است. علاوه بر این جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۱۰ دو مجموعه و در سال ۲۰۱۱ یک مجموعه اس-۳۰۰ از روسیه خریداری کرده است و در سال ۲۰۱۰ تعداد ۷۵ و در سال ۲۰۱۱ تعداد ۳۷ موشک برای سامانه‌های موشکی اس-۳۰۰ خریداری کرده است. همچنین آذربایجان در سال ۲۰۱۰ قرارداد خرید ۲۴ بالگرد تیپ میل-۳۵ ام، تعداد ۶۰ بالگرد تیپ میل-۸ ام‌تی و میل-۱۷ را با روسیه به امضا رسانده است (همان).

همکاری‌های نظامی آذربایجان با رژیم صهیونیستی

جمهوری آذربایجان از سال ۲۰۰۸ تاکنون اقدام به خرید سلاح و مهمات از رژیم صهیونیستی نموده است. بر اساس قراردادی که سال ۲۰۱۲ بین باکو و تل‌آویو منعقد شد، رژیم صهیونیستی ادوات نظامی به ارزش ۶/۱ میلیارد دلار به آذربایجان فروخته است. همچنین آذربایجان هواپیمای بدون سرنشین و رادارهای پیشرفته از رژیم صهیونیستی خریداری کرده است. آذربایجان در چارچوب این قرارداد ارتش خود را با یک سامانه موشکی باراک-۸ و تعداد ۷۵ موشک، سامانه راداری گرین پاین، موشک‌های بالهدار گابریل-۵ مورد استفاده در تهاجمات دریایی و ۱۰ فروند هواپیمای جاسوسی بدون سرنشین تجهیز کرده است. جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۱۰ تعداد ۱۰ عدد هواپیمای جاسوسی بدون سرنشین هرمس-۴۵۰ و ۱۰ فروند هواپیمای بدون سرنشین ایرواستار از رژیم صهیونیستی خریداری کرده است. در سال ۲۰۱۱ نیز دو فروند هواپیمای هرمس-۴۵۰، ۵ فروند هواپیمای بدون سرنشین هرون و پنج فروند سرچر از رژیم صهیونیستی خریداری شده است. در سال ۲۰۱۲ نیز بین جمهوری آذربایجان و شرکت رژیم صهیونیستی رافائل^۱ قرارداد خرید راکت و مین ضدتانک اسپایک امضا شد و با شرکت رژیم صهیونیستی البیت سامانه^۲ نیز قرارداد خرید اس-۵۰۰^۳ به کاردوم به امضا رسیده است. بر اساس توافق‌نامه امنیتی مهم جمهوری آذربایجان و رژیم صهیونیستی، سه شرکت بزرگ رژیم صهیونیستی متعهد به فروش تسلیحات موشکی و ارتباطی به آذربایجان شده‌اند. طبق این توافق‌نامه شرکت سولتام^۴ و صنایع نظامی رژیم صهیونیستی^۵ متعهد به فروش تسلیحات راکتی و موشکی و شرکت ارتباطات تادیران^۵ متعهد به فروش تجهیزات ارتباطی به جمهوری آذربایجان شده‌اند. همچنین شرکت صنایع نظامی رژیم صهیونیستی تعداد زیادی سامانه آتش سنگین ۱۲۲ میلی‌متری لینکس به آذربایجان فروخته است (شاه‌محمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۱).

همکاری‌های نظامی آذربایجان با ترکیه

بر اساس توافق‌نامه همکاری نظامی بین ترکیه و آذربایجان، خط تولید راکت‌های میان‌برد در خاک جمهوری

1. Rafael

2. Elbit Systems

3. Soltam

4. Israeli Military Industries

5. Tadiran Communications

آذربایجان کمک ترکیه راه اندازی شد. این راکت ها که توسط شرکت ترکیه ای به نام راکت سان^۱ تولید می شود، خط مونتاژ خود را در کارخانه تولید سلاح آذربایجان راه اندازی کرده است. در این کارخانه راکت های ۱۰۷ و ۱۲۲ میلی متری مونتاژ می گردد. این راکت ها حدود ۱۱ کیلومتر برد دارند و تولید آن صرفاً جهت آماده سازی ارتش آذربایجان است. راه اندازی مرکز آموزش های نظامی مشترک ترکیه و جمهوری آذربایجان نیز از نتایج دیدارهای وزیر دفاع آذربایجان در آنکارا به شمار می آید. وزارت صنایع دفاعی آذربایجان با صنایع دفاعی کشور ترکیه از اول ماه می سال ۲۰۰۳ همکاری زیادی داشته و در رابطه با تجهیزات نظامی قراردادهای مختلفی را امضاء نموده اند. جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۱۰ تعداد ۶۰ سامانه پی دی ام کبرا به ترکیه سفارش داده بود که تا سال ۲۰۱۱ به این کشور تحویل داده شدند. همچنین آذربایجان در سال ۲۰۱۱ قرارداد خرید ۳۰ سامانه آتش سنگین ۱۰۷ میلی متری متحرک با ترکیه منعقد کرده است (حیدری، ۱۳۹۲).

پیمان های امنیتی-دفاعی جمهوری آذربایجان

وزارت دفاع آذربایجان برای رفع مشکلات دفاعی خود اقدامات گسترده ای را شروع کرده است از آن جمله امضای توافق نامه همکاری های تسلیحاتی با کشور اوکراین و رومانی و توافق همکاری نظامی با چین، پاکستان و روسیه می باشند.

مشارکت برای صلح ناتو^۲

آذربایجان عضو برنامه مشارکت برای صلح است، هرچند به عنوان پیمان نظامی به شمار نمی رود، اما می تواند زمینه ساز عضویت این کشور در ناتو در درازمدت باشد.

سازمان امنیت و همکاری اروپا^۳

عضویت آذربایجان در این سازمان حول محور اصلی یعنی عرصه های نظامی، سیاسی، اقتصادی، انسانی و زیست محیطی عامل مهم برای امنیت و ثبات این کشور است (حامد بابایی، ۲۲۴: ۱۳۹۷).

مناقشه قره باغ

جنگ اول قره باغ جنگی بود که از فوریه ۱۹۸۸ تا مارس ۱۹۹۰ در ناحیه قره باغ، واقع در جنوب غربی جمهوری آذربایجان، بین جمهوری آذربایجان و اکثریت ارمنی ساکن با پشتیبانی ارمنستان رخ داد، اولین دوره جنگ قره باغ با امضاء قرارداد آتش سببش در سال ۱۹۹۴، به پایان رسید و قره باغ وهستانی و شهرهای اطراف آن، اعم از آغ دام، جبرئیل، فضولی، کلبجر، قبادلی، لاجین و زنگلان ک ه قلمرو شناخته شده بین المللی جمهوری آذربایجان از سوی جامعه بین المللی است، به تصرف ارمنستان درآمد (عرب، ۱۴۰۲، برگرفته از درگاه الکترونیک <https://www.tabnak.ir>).

1. ROKETSAN

2. PFP (Partnership For Peace)

3. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)

در جنگ دوم قره‌باغ، جنگ پس از ۴۵ روز درگیری سنگین در ۲۰ آبان ماه ۱۳۹۹ با امضای توافقی به روسیه نقش اصلی را در تصویب آن بر عهده داشت با پیروزی چشمگیر دولت آذربایجان به پایان رسید و این کشور توانست مناطق وسیعی حدود ۳ هزار و ۳۰۰ کیلومترمربع را از تصرف نظامیان ارمنستانی خارج نماید.

از سویی توافق مسکو صرفاً توافق آتش‌بس بود. مسئله مهم بین جمهوری آذربایجان و جمهوری ارمنستان قره‌باغ بود. درواقع این مسئله که مهم‌ترین مسئله و علت اصلی این جنگ و مناقشه بیش از ۲۰ ساله بود، حل نشد. دومین ابهام که در توافق مسکو وجود داشت بحث گذرگاه‌ها (لاچین و زنگزور) بود (پاک‌آیین، ۱۴۰۲).

در ۲۸ شهریورماه ۱۴۰۲، شروع تحرکات نظامی از سوی آذربایجان (تحت عنوان جنگ یک‌روزه) سبب اتخاذ یک تصمیم مهم از سوی پاشینیان شد، تصمیم عاقلانه پاشینیان مبنی بر شناخت تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان نه‌تنها موجب خاتمه یک جنگ بیهوده و ویرانگر در قفقاز شد بلکه با به رسمیت شناختن تمامیت ارضی ارمنستان توسط آذربایجان، احتمال جنگ در استان سیونیک نیز منتفی و با برگزاری نشست ۳+۳، ضمن افزایش نقش بازیگری ایران، بخش زیادی از اختلافات میان آذربایجان و ارمنستان حل‌وفصل شده و ابتکار ایران در برگزاری این نشست باعث شد که صلح و امنیت در منطقه تثبیت و مسیر مثبتی برای همکاری‌های چندجانبه میان کشورهای منطقه باز شود (حیدری، ۱۳۹۲).

مصاحبه با صاحب‌نظران

جامعه آماری پژوهش شامل مصاحبه با ۱۶ نفر از صاحب‌نظران دارای سطح مدرک دکتری و یا حداقل کارشناسی ارشد و بالای ۲۵ سال تجربه در حوزه مرتبط با پژوهش، متخصصین امور امنیتی در سازمان‌های امنیتی، معاونان و مسئولان اطلاعات نظامی، صاحب‌نظران در حوزه قفقاز جنوبی ازجمله سفیر ایران در جمهوری آذربایجان و وابسته نظامی ایران در ارمنستان و همچنین صاحب‌نظران حوزه ژئوپلیتیک است که با توجه به حجم پایین جامعه آماری، با تمامی نفرات منتخب مصاحبه شده است.

تجزیه و تحلیل مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان به‌صورت کد باز:

در ابتدا و به‌عنوان گام اول تمامی مصاحبه‌های انجام شده به‌صورت کدباز در جدول زیر کدگذاری شده است:

تجزیه و تحلیل مصاحبه‌های مرتبط با سؤال پژوهش:

تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان چه تأثیری بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران دارد؟ (با توجه به طولانی بودن متن مصاحبه‌ها و محدودیت حجم مقاله، به‌عنوان نمونه کدگذاری یکی از مصاحبه‌ها در زیر آورده شده است)

جدول کدگذاری باز مصاحبه‌های پژوهش در ارتباط با سؤال پژوهش

ردیف	نام مصاحبه‌شونده	واحد معنی	کد باز
۱	پاک آیین	۱- وجود جنگ در شمال ایران - در شمال ارس، موجب ناامنی می‌شد. این ناامنی باعث می‌شد هم گروه‌های قاچاق مواد مخدر، هم گروه‌های قاچاق انسان هم گروه‌های تروریستی مثل داعش و منافقین از ناامنی منطقه استفاده کنند و از رود ارس وارد ایران شوند و اقداماتی را انجام دهند و مراقبت دائمی ایران از مرزها را لازم دارد ۲- ممکن است این جنگ به داخل ایران سرایت کند، کما اینکه در جنگ‌های گذشته صدمه‌هایی به پل خدا آفرین به علت شلیک‌های ناموفق زده شد. ۳- وجود ناامنی در شمال ایران به نفع امنیت نظامی ایران نیست ۴- اگر این جنگ ادامه‌دار باشد رژیم صهیونیستی بهانه‌هایی دارد که به آذربایجان سلاح بفروشد و روابط رژیم صهیونیستی و آذربایجان بسیار مستحکم خواهد کرد و سبب ناامنی در منطقه خواهد شد.	تهدید امنیت ملی (کد ۱۴۵) ناپایداری مرزها (کد ۱۴۶) قاچاق انسان و درگیر کردن نیروهای نظامی (کد ۱۴۷) افزایش تحرکات مسلحانه گروهک‌های تروریستی (کد ۱۴۸) افزایش تحرکات مسلحانه منافقین (کد ۱۴۹) امکان ورود ایران به جنگ نظامی (کد ۱۵۰) ناامنی در شمال ایران (کد ۱۵۱) نقش آفرینی رژیم صهیونیستی (کد ۱۵۲) فروش سلاح توسط رژیم صهیونیستی به آذربایجان (کد ۱۵۳) نقش آفرینی آمریکا (کد ۱۶۲)

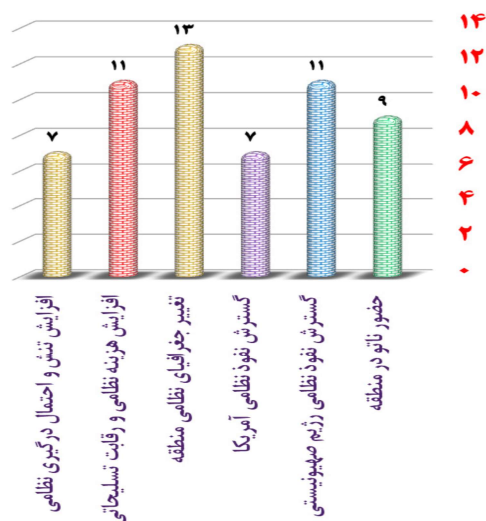
مقوله‌بندی کدهای باز (کدگذاری محوری) مصاحبه‌های مربوط به سؤال پژوهش:

تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان چه تأثیری بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران دارد؟
 پس از کدگذاری باز و دسته‌بندی کدها در جدول زیر به مقوله‌بندی کدهای احصاء شده از فرایند کدگذاری مصاحبه‌های مربوط به سؤال اول پژوهش پرداخته شده است:

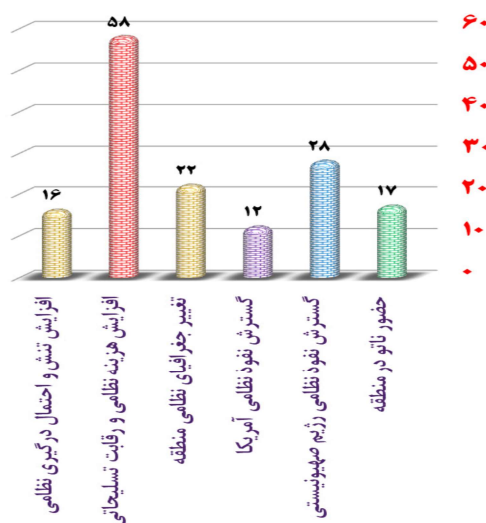
جدول مقوله‌بندی کدهای باز مصاحبه‌های سؤال اول پژوهش

مقوله محوری	زیر مقوله	شماره‌های کدها	فراوانی	فراوانی بیان کدها از ۱۶ نفر مصاحبه‌شونده
امنیت نظامی	حضور ناتو در منطقه	۲-۳-۴-۵-۷-۱۰-۱۱-۱۵-۱۱۶- ۱۷۴-۲۰۷-۲۳۲-۲۶۰-۳۰۹-۳۳۲- ۴۰۰-۴۲۶-۴۲۹	۱۷	۹

مقوله محوری	زیر مقوله	شماره‌های کدها	فراوانی	فراوانی بیان کدها از ۱۶ نفر مصاحبه‌شونده
	گسترش نفوذ نظامی رژیم صهیونیستی	۱-۳۵-۵۳-۷۲-۸۹-۹۴-۱۰۲-۱۰۶-۱۲۴-۱۲۸-۱۵۲-۱۵۳-۱۹۲-۲۰۱-۲۰۸-۲۱۴-۲۱۵-۲۶۵-۲۵۵-۲۵۴-۳۳۳-۳۰۸-۲۷۰-۲۶۵-۳۳۳-۳۷۳-۴۳۲-۳۷۳	۲۸	۱۱
	گسترش نفوذ نظامی آمریکا	۱۰۹-۱۵۶-۱۶۲-۱۹۱-۲۰۶-۲۱۸-۳۱۰-۳۳۰-۳۲۳-۳۷۱-۳۸۲-۴۲۷-۴۳۰	۱۲	۷
	تغییر جغرافیای نظامی منطقه	۴۷-۹۵-۱۳۳-۱۵۳-۱۵۴-۱۷۵-۱۹۹-۲۰۵-۲۴۰-۲۶۷-۲۷۳-۳۰۱-۳۶۱-۳۶۳-۳۶۴-۳۸۳-۳۸۹-۴۱۷-۴۱۸-۴۲۸-۴۳۶-۴۳۹-۴۲۸	۲۲	۱۳
	افزایش هزینه نظامی و رقابت تسلیحاتی	۱۶-۱۸-۲۱-۱۲-۱۷-۴۴-۱۱۱-۱۱۷-۱۴۵-۱۴۶-۱۴۷-۱۵۰-۱۵۱-۲۰۲-۲۰۳-۲۲۱-۲۲۲-۲۲۳-۲۲۴-۲۲۷-۲۲۸-۲۲۹-۲۳۴-۲۳۶-۲۴۶-۲۴۷-۲۵۲-۲۵۶-۲۶۳-۲۹۴-۳۰۲-۳۰۷-۳۱۲-۳۲۹-۳۳۴-۳۳۵-۳۳۶-۳۳۷-۳۳۹-۳۴۰-۳۴۱-۳۴۲-۳۴۴-۳۷۴-۳۷۵-۳۷۶-۳۷۷-۳۷۸-۳۷۹-۳۸۵-۳۹۰-۳۹۴-۳۹۹-۴۱۲-۴۱۴-۴۱۵-۴۳۰-۴۳۵	۵۸	۱۱
	افزایش تنش و احتمال درگیری نظامی	۳۲-۳۶-۴۰-۴۲-۴۶-۱۲۶-۱۳۰-۱۳۱-۱۷۲-۲۲۵-۲۵۸-۲۸۴-۳۹۳-۴۰۱-۴۰۲-۴۰۳	۱۶	۷

نمودار ۱- نمودار توزیع فراوانی بیان موضوع توسط مصاحبه‌شوندگان

نمودار ۲- نمودار توزیع فراوانی زیر مقوله‌ها

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سؤال این پژوهش «تأثیر تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران بوده است؟» که با توجه به نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل، اطلاعات جمع‌آوری شده از طریق مصاحبه با صاحب‌نظران و بررسی اسناد، مدارک و منابع به تفکیک به شرح زیر است:

تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان در مقوله‌های مشروح زیر، بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران نقش خواهد داشت:

- افزایش هزینه نظامی و رقابت تسلیحاتی
- گسترش نفوذ نظامی رژیم صهیونیستی
- تغییر جغرافیای نظامی منطقه
- حضور ناتو در منطقه
- افزایش تنش و احتمال درگیری نظامی
- گسترش نفوذ نظامی آمریکا

افزایش هزینه نظامی و رقابت تسلیحاتی:

در صورت رخداد تغییرات مرزی جمهوری آذربایجان، این موضوع بر هزینه‌های نظامی جمهوری اسلامی ایران، تأثیر فزاینده خواهد داشت که عمده مصادیق امر عبارتند از:

- حضور نیروهای فرمانطقه‌ای به‌ویژه نیروهای نظامی در راستای همکاری، حمایت و یا تقابل با کشور خاصی در این منطقه
- تشدید فضای نظامی‌گری در منطقه و ناامن سازی محیط امنیتی پیرامونی جمهوری اسلامی ایران
- شکل‌گیری همکاری گسترده رژیم صهیونیستی و ترکیه با جمهوری آذربایجان در جهت دفاع از این کشور در مقابل ارمنستان
- ظهور و بروز جنبه‌های پنهانی رقابت‌های امنیتی، تسلیحاتی و پیمان‌های امنیتی بازیگران منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای در منطقه قفقاز جنوبی
- جولان تسلیحات (پیکادهای رزمی، شناسایی و انتحاری آذربایجان) و بهره‌گیری گسترده از این تجهیزات و متعاقب آن خریدهای تسلیحاتی کلان از سایر کشورها و راه‌اندازی خط تولید برخی سلاح‌های مدرن در جمهوری آذربایجان و تبدیل شدن این کشور به یکی از بزرگ‌ترین دارندگان تسلیحات نظامی منطقه
- برهم‌خوردن موازنه قدرت در این منطقه به دلیل ورود تسلیحات مدرن نظامی به منطقه قفقاز و تبدیل منطقه به انباری از تسلیحات نظامی

- ورود کارشناسان نظامی و امنیتی کشورهای فروشنده تسلیحات به کشورهای خریدار منطقه
 - تحمیل هزینه‌های هنگفت نظامی برای جبران و رفع تهدیدات نوظهور برخاسته از رقابت‌های تسلیحاتی کشورهای منطقه برای جمهوری اسلامی ایران
 - احتمال استفاده از سناریوی جنگ‌های نیابتی
 - صرف هزینه‌های اقتصادی هنگفت به جمهوری اسلامی ایران به منظور مقابله و تغییر دکترین دفاعی جمهوری اسلامی ایران بر اساس تهدیدات جدید و تغییر محیط تهدید
 - رصد و پایش تحرکات جمهوری اسلامی ایران و جاسوسی و کسب اطلاعات از جمهوری اسلامی ایران و حتی نفوذ و تقرب به ایرانیان مقیم و یا مهاجر در این کشورها در راستای کسب اطلاعات از توانمندی‌های جمهوری اسلامی ایران
 - صرف هزینه بیشتر برای آماده نگه داشتن و تقویت نیروهای نظامی جمهوری اسلامی ایران و تمرکز راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران به سمت شمال غرب کشور و کشورهای شمالی حوزه قفقاز و احتمال افزایش غفلت از سایر حوزه‌ها
 - برگزاری طرح‌ها، رزمایش‌ها و مانورهای نظامی گسترده در زمین، هوا و دریا
 - القای عملیات روانی گسترده علیه کارکنان نظامی و ایجاد تفرقه در بین نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران
- گسترش نفوذ نظامی رژیم صهیونیستی:**
- در صورت تغییرات احتمالی مرزی، رژیم صهیونیستی به دلایل زیر می‌تواند نفوذ نظامی خود را گسترش دهد، در زیر چگونگی تحقق این امر تشریح شده است:
- تغییرات مرزی جمهوری آذربایجان (اختصاصاً کریدور زنگرور) رابطه ایران را با یکی از همسایه‌های خود (ارمنستان) قطع خواهد کرد و ضمن تغییر حوزه ژئوپلیتیک ایران، قفقاز جنوبی تبدیل به یک منطقه جنگی خواهد شد، این مسئله به نوبه خود موجب ورود کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مانند آمریکا و رژیم صهیونیستی به طرفداری یک طرف شده و بهانه‌ای برای حضور دشمنان ایران به‌ویژه رژیم صهیونیستی خواهد بود. همچنین این رژیم بهانه‌هایی دست خواهد یافت تا تسلیحات خود را به آذربایجان فروخته و اسباب تحکیم روابط رژیم صهیونیستی و آذربایجان فراهم‌تر گردد.
 - آذربایجان در روند نظامی سازی خود با همان شدتی که از روسیه سلاح خریداری نموده است با رژیم صهیونیستی نیز قراردادهای خرید تسلیحاتی دارد و حدود ۷۰٪ از تجهیزات نظامی خود را از رژیم صهیونیستی تهیه می‌نماید.
 - حضور رژیم صهیونیستی و تروریست‌ها به لحاظ مسائل مختلف ناشی از مشکلات مرزی و تنش در منطقه پررنگ‌تر خواهد شد.

- رژیم صهیونیستی در قبال اقدام ایران (بهربرداری از جنگ نیابتی در اطراف مرز رژیم صهیونیستی «لبنان - یمن - سوریه و ...»)، به دنبال همین اقدام در اطراف مرز ایران خواهد بود. تأسیس سه فرودگاه نزدیک به هم (از جمله فرودگاه‌های فضولی و زنگیلان که این فرودگاه‌ها نزدیک مرز ایران هستند، با باندهای بیش از ۳ کیلومتر که مشخصه فرودگاه‌های نظامی است) نشان از یک برنامه‌ریزی مشترک از سوی رژیم صهیونیستی و جمهوری آذربایجان علیه امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران است که تغییرات ژئوپلیتیک مرزهای آذربایجان می‌تواند ادامه این روند را تسهیل نموده و امنیت رژیم را برای اقدام در مواقع حساس بیشتر نماید.
 - رژیم صهیونیستی همانند ترکیه در مقابل جمهوری آذربایجان علاوه بر اکتساب منافع اقتصادی، در جهت گسترش حوزه نظامی خود، به ساختن کارخانه‌های تسلیحات نظامی در این کشور روی آورده است، آمار رسمی وزارت اقتصاد رژیم صهیونیستی می‌گوید که ۹۰ شرکت رژیم صهیونیستی در جمهوری آذربایجان فعال هستند و از این تعداد، ۱۲ شرکت در قریه‌باغ فعالیت دارند این موضوع نشان از حضور همه‌جانبه رژیم صهیونیستی در منطقه است که تغییر مرزهای ژئوپلیتیک می‌تواند به لحاظ ایجاد بسترهای لازم مانند افزایش مرزهای زمینی آذربایجان با ایران و قطع دسترسی ایران به قفقاز از طریق ارمنستان، آن را تسهیل و تسریع نماید.
- تغییر جغرافیای نظامی منطقه:**
- اگر ایران محل عبور یک مسیر مهم بین‌المللی نباشد، امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران برای برخی از کشورها اهمیتی نخواهد داشت
 - جمهوری آذربایجان با بهانه‌هایی همچون قصد انتقال نفت و گاز، طرح ایجاد کریدور زنگزور را مطرح نموده است، این در حالی است که آذربایجان می‌تواند از راه‌آهن بالای ارمنستان در این راستا بهره‌برداری نماید، همچنین می‌تواند با درخواست از ایران، از مسیر شمال ایران بهره‌برداری نماید، درواقع آذربایجان به دنبال انجام امور اقتصادی صرف نیست و با این کار به دنبال ایجاد خفگی ژئوپلیتیک ایران است که به‌نوبه خود موجب تأثیر بر امنیت نظامی ایران نیز خواهد بود.
 - در حال حاضر، با گرفتن قریه‌باغ از سوی جمهوری آذربایجان مشکل امنیتی و دفاعی آذربایجان مرتفع شده و یک حکومت خودمختار در سرزمین آذربایجان ایجاد شده و دیگر همانند گذشته، بخشی از خاک آذربایجان تحت نظر ارمنستان نیست. با این وضعیت، دالان زنگزور می‌تواند سبب ستون‌کشی‌های نظامی آذربایجان به سمت جمهوری خودمختار نخجوان، ترکیه و ... شود.
- حضور ناتو در منطقه:**
- برنامه‌ها و تکالیفی که کریدور زنگزور یا همان کریدور تورانی ناتو برنامه‌ریزی شده از اهداف ناتو است.

- گسترش ناتو و دسترسی به دریای خزر درواقع حمایت ناتو از احداث کریدور زنگرور ارزیابی می‌شود.
- حضور ناتو در مرزهای شمالی ایران به معنی استقبال از مخاطرات نظامی برای ایران است.
- روند رو به رشد سازمان ناتو به شرق با هدایت و رهبری آمریکا می‌تواند با حذف دالان زنگرور پیوند جغرافیایی خود را از طریق ترکیه با جمهوری آذربایجان تقویت کند.

گسترش نفوذ نظامی آمریکا:

- آمریکا منطقه قفقاز را عرصه منافع استراتژیک و راهبردی خود دانسته و حوزه دریای خزر در کانون توجه مقامات این کشور قرار دارد.
- تغییرات مرزی جمهوری آذربایجان در کریدور زنگرور، مداخلات نظامی قدرت‌های فرامنطقه‌ای به‌ویژه آمریکا را به دلیل بی‌ثباتی در این منطقه و اجرای تئوری «همه‌چیز بدون جمهوری اسلامی ایران» در منطقه قفقاز توسط آمریکا افزایش خواهد داد.

طرح ریگا، مسئله مهمی که با محوریت آذربایجان در منطقه کلید خورده است، درواقع به سبب فعالیت پایگاه‌های ضد ایرانی آمریکایی ریگا در باکو از راه گسترش نفوذ نظامی آمریکا، امنیت نظامی جمهوری ایران را تحت تأثیر قرار خواهد داد.

در بعد امنیت نظامی؛ افزایش هزینه‌های نظامی و رقابت‌های تسلیحاتی، گسترش نفوذ نظامی رژیم صهیونیستی و تغییر جغرافیای نظامی منطقه مهم‌ترین مقوله‌های تأثیرگذار بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران هستند که پس‌از آن نیز مقوله‌های حضور ناتو در منطقه، افزایش تنش و احتمال درگیری نظامی و گسترش نفوذ نظامی آمریکا قرار دارند.

نتایج حاصله مبین این است که تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان تأثیرات جدی بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی داشته و این تغییرات مرزی، تهدیدی برای امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران خواهد بود.

پیشنهادهای اجرایی:

بر اساس یافته‌های تحقیق، از آنجاکه تغییرات احتمالی مرزهای جمهوری آذربایجان بر امنیت ملی تأثیرات جدی دارد پیشنهاد می‌گردد:

- ۱- مسئولان امر موضوع را با دقت و ظرافت دوچندان رصد نموده و نسبت به تغییرات مرزها با حساسیت و فعال عمل نموده و برخورد مناسب و منطقی را در دستورکار قرار دهند.
- ۲- رسیدگی به مرزهای شمال غربی می‌بایست در اولویت اقدامات کشور در محاسبات راهبردی باشد.

فهرست منابع

منابع فارسی:

- امیر احمدیان، بهرام، (۱۳۸۳)، تحولات ژئوپلیتیکی قفقاز پس از ۱۱ سپتامبر، نخستین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران، تهران.
- بوزان، باری، (۱۳۷۸)، مردم، دولت‌ها و هراس، ترجمه و انتشار: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حافظ‌نیا، محمدرضا و جعفر علیزاده و پیروز مجتهد زاده، (۱۳۸۵)، هیدروپلیتیک هیرمند و تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان، فصلنامه مدرس علوم انسانی، شماره ۴۵.
- حامد بابایی، موسی، (۱۳۹۷)، شناخ محیط ژئوپلیتیکی (نطقه قفقاز نوی و جمهوری اسلامی ایران)، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی، تهران.
- شاه‌محمدی، پریسا و رضا خلیلی، (۱۴۰۱) تأثیر همگرایی جمهوری آذربایجان و اسرائیل بر امنیت ملی ایران، نشریه سیاست خارجی، سال سی و ششم، شماره ۴.
- عبدالله خانی، علی، (۱۳۹۹)، نظریه‌های امنیت، انتشارات ابرار معاصر تهران.
- کشوردوست، علیرضا، (۱۳۸۹)، جغرافیای مرز با تأکید بر مرزهای ایران، ناشر، رشت، بازرگان.
- مجتهد زاده، پیروز، (۱۳۸۱)، جغرافیای یاسی و سیاست‌های جغرافیایی، تهران انتشارات سمت.
- میرحیدر، دره، (۱۳۷۷)، جغرافیای سیاسی و اقتصادی، تهران، چاپ و نشر کتاب‌های درسی.
- نصری، قدیر (۱۳۹۰)، درآمدی نظری بر امنیت جامعه‌ای (مفاهیم، مؤلفه‌ها و نظریه‌ها)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

وب‌گاه‌ها:

- پاک آیین، محسن، (۱۴۰۲)، جنگ قره‌باغ، قابل دسترسی در:
<https://mosenpak.blogfa.com>
- پاک آیین، محسن، (۱۴۰۲/۰۸/۰۳)، برگزاری نشست ۳+۳ در تهران، ابتکار ارزشمند در موقعیتی حساس، قابل دسترسی در:
<http://mosenpak.blogfa.com>
- حیدری، سید محمد، (۱۳۹۲/۰۶/۱۷)، گزارشی از خریدهای تسلیحاتی اخیر جمهوری آذربایجان، قابل دسترسی در:
<https://qafqaz.ir/fa/>
- عرب، محمدصادق، (۱۴۰۲/۰۶/۲۸)، جنگ قره‌باغ، قابل دسترسی در:
<https://www.tabnak.ir>

